

Н. В. Ортинська

Навчально-науковий інститут права та психології
Національного університету “Львівська політехніка”,
канд. юрид. наук,
асист. кафедри адміністративного та інформаційного права

СПІВВІДНОШЕННЯ ПРИНЦИПІВ ГУМАННОСТІ ТА ЕФЕКТИВНОСТІ ПРИ ПРИТЯГНЕННІ НЕПОВНОЛІТНЬОГО ДО КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

© Ортинська Н. В., 2016

Розглянуто види відповідальності, що застосовуються до неповнолітніх. Проаналізовано позитивні характеристики громадських робіт як виду покарання. Запропоновано шляхи удосконалення цього виду покарання.

Ключові слова: неповнолітній, гуманність, ефективність, кримінальна відповідальність, громадські роботи.

Н. В. Ортинская

СООТНОШЕНИЕ ПРИНЦИПОВ ГУМАННОСТИ И ЭФФЕКТИВНОСТИ ПРИ ПРИВЛЕЧЕНИИ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНЕГО К УГОЛОВНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ

Рассмотрены виды ответственности, применяемые к несовершеннолетним. Проанализированы положительные характеристики общественных работ как вида наказания. Предлагаются пути совершенствования этого вида наказания.

Ключевые слова: несовершеннолетний, гуманность, эффективность, уголовная ответственность, общественные работы.

N. V. Ortunskaya

CORRELATION OF PRINCIPLES OF HUMANITY AND EFFECTIVENESS IN CASES OF JUVENILE CRIMINAL LIABILITY

The article deals with the types of liability applicable to juveniles. It analyzes the positive characteristics of community service as a form of punishment as well as ways of improving this form of punishment.

Key words: juvenile, humanity, efficiency, criminal responsibility, community service.

Постановка проблеми. Правова держава відстоює ідеали прав людини, особливо мало-захисених категорій осіб. Однією з них є неповнолітні. Гуманне ставлення до неповнолітніх проявляється не тільки щодо гарантування їхніх прав та свобод, але й стосовно всього комплексу елементів правового статусу, зокрема відповідальності.

Гуманність щодо кримінальності неповнолітніх проявляється в особливостях санкцій та можливості застосування до них виховних заходів. Проте треба пам'ятати, що принцип невідворотності відповідальності має вагоме значення для суспільного правопорядку. Цим законодавець визнає діяння протиправним та вказує на обов'язковість негативних наслідків – покарання за скоєне діяння. Тому кримінальні санкції повинні виконувати своє завдання: виправляти злочинця, не допустити вчинення злочину в майбутньому та слугувати превенцією для інших суб'єктів права.

Застосування кримінальних санкцій має бути ефективним. Великий тлумачний словник сучасної української мови наводить таке визначення слова “ефективний”: “який приводить до потрібних результатів, наслідків, дає найбільший ефект” [1, с. 358]. Ефективність застосування кримінального покарання необхідно розглядати як співвідношення поставленої цілі й досягнутого результату, засобу його досягнення, а також підготовленості тієї або іншої системи, того або іншого органу до реалізації поставлених перед ними завдань. Отже, можна говорити про колізію між визнаним принципом гуманності щодо неповнолітніх та ефективністю кримінального правосуддя.

Метою статті є проведення правового аналізу співвідношення гуманності та ефективності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми правового становища неповнолітніх постійно привертала увагу вітчизняних і зарубіжних юристів і практичних працівників. Серед них варто виділити роботи О. М. Бандурки, І. О. Бандурки, В.К. Гришука, Т. А. Денисової, В. М. Дрьоміна, Л. М. Кривоченко, Л. А. Хрушова, І. В. Свропіна, Н. С. Магарін, А. І. Коробєєв, І. В. Дворянськов, В. С. Сгоров, В. М. Бурдін, А. А. Пінаєв та інші. Проте проблеми співвідношення гуманності та ефективності кримінальної відповідальності неповнолітніх ще не були предметом комплексного дослідження.

Виклад основного матеріалу. Інтенсифікація злочинності неповнолітніх зумовлює підвищений інтерес фахівців у галузі права до цієї проблематики. Завданням суду під час призначення покарання є не лише покарання за вчинене діяння, але і виправлення особи та запобігання девіантній поведінці у майбутньому.

Неповнолітні є особливими учасниками суспільного життя, зважаючи на фізіологічний та психологічний розвиток суб'єкта, формування їх як особистості, тому вони потребують гуманнішого ставлення до себе, аніж повнолітні громадяни.

Аналіз судової практики показує, що особи, які не досягли 18 років, найчастіше підлягають звільненню від кримінальної відповідальності, до них застосовують примусові заходи виховного характеру. Одним з таких заходів є застереження. Застереження як виховний захід передбачає лише формальний осуд особи, оскільки полягає в роз'ясненні судом неповнолітньому наслідків його дій, оголошенні осуду за ці дії та попередженні про суворіші наслідки в разі продовження протиправної поведінки чи вчинення нового злочину. Цей захід виховного характеру розрахований на морально-психологічний вплив на особу. Ефективність впливу безпосередньо залежить від рівня правосвідомості, правової культури, морально-етичних настанов і ціннісних орієнтацій неповнолітнього. Вчинення злочину вже свідчить про недостатній рівень правоповажних властивостей у неповнолітнього, тому буде хибним розраховувати на вагому переоцінку правових цінностей як наслідку застосування заходу виховного характеру.

Обмеження дозвілля – теж захід виховного спрямування, який складно здійснити та контролювати на практиці, тому його застосування малодієве.

Ще одним заходом визначено передавання неповнолітнього під нагляд батьків або осіб, які їх замінюють. На нашу думку, ефективність його є доволі непередбачуваною, оскільки неповнолітній, що вчинив злочин, апостеріорі недоотримав повноцінного виховання в сім'ї як основного та першочергового агента соціальної адаптації. Досліджуючи судову практику в справах неповнолітніх, ми дійшли висновку що здебільшого злочини вчиняють особи у віці від 16–18 років, що проживають у неповних сім'ях, здебільшого їх виховують матері або родичі, вкрай рідко батько, що ще раз підтверджує недостатність сімейно-соціальної адаптації. Також високолатентний фактор насилля в сім'ях, що позначається на недостатньо сформованій психіці неповнолітнього як поштовх до девіантної поведінки.

Ще один вид виправних заходів – скерування неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи – має два негативних аспекти: низький рівень навчального процесу; перебування особи у несприятливому соціумі.

Зазначені заходи спричиняють відсутність соціального осуду, накладеного тягаря відповідальності за свої протиправні діяння і, як наслідок, їх вчиняють повторно. І навіть більше: неповнолітні здобувають досвід уникнення належного покарання, і, як наслідок, дозволяють собі “гратися із законом”.

Тому вважаємо, що ефективність цих заходів низька, що підтверджується високим рівнем рецидивів злочинності серед неповнолітніх. Завдяки еволюційному прогресу розвиток сучасних дітей набагато швидший, ніж ще навіть десять років тому. Тому доцільно переглянути питання відповідальності цієї категорії громадян. Адже вчасно застосована співрозмірна правова відповідальність спонукатиме особу до виправлення у майбутньому. А проявлений гіпорболізований гуманізм лише викличе маргінальне ставлення особи до протиправних діянь – “оскільки я неповнолітній, покарати мене не можуть”.

Основним завданням кримінального права є запобігання злочинам, тому і відповідальність за протиправні діяння повинна бути максимально ефективною, спрямованою на виправлення особи, яка вчинила кримінально-каране діяння.

Ст. 98 Кримінального кодексу України [2] визначає декілька видів покарань, що можуть призначатися неповнолітній особі: 1) штраф; 2) громадські роботи; 3) виправні роботи; 4) арешт; 5) позбавлення волі на певний строк.

Застосувати такий вид відповідальності, як штраф, складно, оскільки дуже мало осіб у цьому віці працевлаштовані, тобто у них ще немає самостійного заробітку. Виправні роботи застосовують до неповнолітніх вкрай рідко із тих самих причин. Також звернемо увагу, що в нашій державі існує велика проблема із “неофіційними працівниками”, тобто працедавці, не бажаючи сплачувати податки, не реєструють осіб належно.

Позбавлення волі є найсуворішим серед видів покарань для неповнолітніх злочинців. Та, на нашу думку, застосовувати цей вид покарання щодо неповнолітніх потрібно у випадках скоєння особливо тяжких злочинів. Наслідки цього покарання: особа не отримує повноцінної освіти; відсутній спортивний, інтелектуальний та комунікативний розвиток, особа набуває криміногенних зв'язків та сприймає антисоціальну поведінку як норму.

Ресоціалізація особи після відбування цього покарання є надзвичайно складним процесом. Неповнолітній позбавляється можливості повноцінно навчатися, працювати, здобувати соціально-позитивні зв'язки і, як наслідок, абсолютно не підготовлений до “дорослого” життя. Динаміка рецидивів злочинів у таких випадках, на жаль, лише зростає.

На нашу думку, у зв'язку із особливостями особи неповнолітнього найефективнішою мірою покарання є громадські роботи.

Громадські роботи мають декілька позитивних якостей:

- неповнолітній залучається до суспільно корисної праці, виховуючи у собі трудові навички;
- особа на практиці відповідає за свої діяння;
- неповнолітній не припиняє навчання, оскільки громадські роботи призначаються не більше ніж на дві години на день;
- неповнолітній своєю працею приносить користь державі (державна не здійснює витрат на це покарання, на противагу позбавленню волі);
- неповнолітній не набуває криміногенних зв'язків, які з'являються у місцях позбавлення волі;
- ці роботи призначаються за місцем проживання особи, що зумовить елементи осуду серед сусідів та знайомих і слугуватиме профілактикою злочинності серед однолітків;
- повна індивідуалізація покарання (хоча такий принцип загальний для кримінальної відповідальності, все ж деякі заходи, особливо виховні, накладають певного роду обтяження на оточення неповнолітніх суб'єктів, з-поміж яких батьки, опікуни, трудовий чи педагогічний колектив);
- після відбування покарання неповнолітній не потребує періоду ресоціалізації.

Призначаючи цей вид покарання, суд повинен повно та об'єктивно досліджувати особу неповнолітнього злочинця. Психологічна характеристика, рівень розумового розвитку, сімейний стан і навіть успішність у навчальних закладах є важливими елементами для вирішення питання міри відповідальності та можливості виправлення особи без позбавлення волі на певний строк. Суду доречно також подавати запити до органу пробації про надання досудової доповіді щодо обвинуваченого. Досудова доповідь – це письмовий документ, який готує служба пробації на стадії судового розгляду справи та інформує суддю про біографічні, соціально-психологічні дані особи правопорушника, причини скоєння протиправного діяння та ймовірність повторного вчинення злочину, можливість вжиття відновлювальних заходів, щоб визначити допустимість ефективного застосування пробаційних методів роботи до правопорушника та забезпечення суспільства від майбутніх протиправних діянь з боку правопорушника [3, с. 64]. Позитивний досвід зарубіжних держав показує, що ефективність залучення служби пробації на досудовому етапі дає можливість суду всебічно та об'єктивно досліджувати всі обставини справи та саму особу неповнолітнього злочинця.

Громадським роботам притаманна певна трудова активність, тому під час виконання цього виду покарання повинні бути дотримані всі вимоги законодавця щодо праці неповнолітніх.

Ст. 37 Кримінально-виконавчого кодексу України [4] передбачає, що надання засудженому щорічної відпустки за основним місцем роботи не зупиняє виконання покарання у вигляді громадських робіт. Ми вважаємо, що цю статтю слід доповнити: якщо неповнолітній відбув половину покарання та позитивно характеризувався за місцем відбування покарання, така особа має право використати час відпустки за місцем роботи чи канікул за місцем навчання, зупинивши відбування покарання на певний строк. Неповнолітній у цьому випадку мав би більший стимул сумлінно ставитись до праці, як наслідок, ефективність суспільно корисної роботи зросла б.

Громадські роботи, на відміну від виправних, відбуваються не на тому підприємстві, в установі, організації, де засуджений працює або навчається, а на підприємствах, вказаних органами місцевого самоврядування. Це означає, що неповнолітній буде вимушений пристосовуватися до нового колективу, налагоджувати стосунки з незнайомими йому раніше людьми, здобувати їхню повагу, що непросто зробити зі статусом злочинця. Це ще одна підстава відмовитись від злочинного минулого і почати нове трудове життя. Особа має змогу спробувати свої сили на роботі, що не потребує кваліфікації. Відчути, що працювати можна за будь-яких умов його (злочинця) існування, при цьому не треба ставати на злочинний шлях і відчувати себе злочинцем [5, с. 446].

Попри позитивну характеристику громадських робіт як виду покарання, їх рідко застосовують на практиці щодо неповнолітніх. Коефіцієнт застосування цього виду покарання до осіб, що проживають у сільській місцевості, дуже низький. Це пов'язано із прагматичним підходом суддів щодо можливості ефективного виконання цього виду покарання, оскільки специфіка сільської місцевості полягає у тому, що “всі один одного знають” і неповнолітньому простіше уникнути реального відбування покарання, а контроль кримінально-виконавчої служби у селах зазвичай дещо нижчий.

Ще однією проблемою є те, що під час відбування покарання складно забезпечити постійний контроль особи з боку кримінально-виконавчої служби. Хоч працівник, який відбуває покарання, може і перебувати у зазначений час на робочому місці, але рівень виконаної роботи іноді дорівнює нулю. На жаль, практика національної системи відбування покарань засуджених до громадських робіт невтішна й тому, що існує певного роду негативна економічна складова. За певну фінансову винагороду працівник, якому підпорядкований неповнолітній, здатний “перебільшити” виконану неповнолітнім роботу.

Ми погоджуємось з думкою М. А. Сутурина про те, що необхідно формально закріпити відповідальність керівників організацій, де відбуваються громадські роботи, або осіб, які наділені повноваженнями щодо виконання зазначеного покарання, якщо завдано шкоди здоров'ю засудженого в процесі відбування покарання (і зв'язаного із ним). Таке формальне закріплення корелюватиме із встановленням матеріальної зацікавленості під час виконання громадських робіт. Чіткіше наділення додатковими (оплачуваними) повноваженнями конкретних представників організацій, у яких засуджені відбувають громадські роботи, дозволять ставити до них і додаткові вимоги. І, передусім, – це вимога наявності відповідних знань і навичок у роботі саме із неповнолітніми [6, с. 18].

Застосовуючи громадські роботи щодо неповнолітніх, потрібно з особливою увагою вибирати види робіт, які дозволені цій категорії громадян. Законодавець передбачив спеціальні умови для працюючих неповнолітніх. У зв'язку із фізіологічними особливостями організму такого суб'єкта ст. 190 КзПП [7] забороняється застосування праці осіб, яким менше від вісімнадцяти років, на важких роботах і на роботах з шкідливими або небезпечними умовами праці, а також на підземних роботах. Забороняється також залучати осіб, молодших від вісімнадцяти років, до підймання і переміщення речей, маса яких перевищує встановлені для них граничні норми. Перелік важких робіт і робіт зі шкідливими і небезпечними умовами праці, а також граничні норми підймання і переміщення важких речей особами, яким менше від вісімнадцяти років, затверджує центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони здоров'я, за погодженням із центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони праці. Дотримання вимог КзПП є обов'язковим елементом під час виконання покарання у вигляді громадських робіт.

Висновки. Метою покарання за кримінальним законодавством є виправлення і перевиховання засуджених, запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами. Оскільки неповнолітні є особливими учасниками суспільного життя, гуманізм у застосуванні щодо них кримінальної відповідальності є необхідним елементом, продиктованим нормами міжнародного та вітчизняного законодавства. Санкції, що застосовуються до неповнолітніх, повинні відповідати принципу гуманності, але бути ефективними. Констатовано, що сумнівною видається ефективність передбачених у національному законодавстві примусових заходів виховного характеру, що застосовуються до особи у разі звільнення від кримінальної відповідальності. Доведено ефективність застосування покарання у вигляді громадських робіт, вказано позитивні характеристики цього виду кримінальної відповідальності.

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2005. – 1728 с. 2. Кримінальний кодекс України: Закон від 05.04.2001 № 2341-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25–26. 3. Ткач Т. П. Досудова доповідь служби пробації: поняття, необхідність, функції / Т. П. Ткач // Науковий вісник Інституту кримінально-виконавчої служби. – 2014. – № 1. – С. 56–65. 4. Кримінально-виконавчий кодекс України: Закон від 11.07.2003 № 1129-IV // Відомості Верховної Ради України – 2004. – № 3–4. 5. Березовська Н. Л. Каральні властивості громадських робіт / Н. Л. Березовська // Актуальні проблеми держави і права. – 2005. – Вип. 25. – С. 444–448. 6. Сутурин М. А. Обязательные работы в отношении несовершеннолетних: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец 12.00.08 / М. А. Сутурин; Национальный исследовательский Томский государственный университет. – Томск, 2011. – 22 с. 7. Кодекс законів про працю України: Закон від 10.12.1971 № 322-VIII // Відомості Верховної Ради УРСР від 17.12.1971 1971 р.; Додаток до № 50.